وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی
زانکۆی هەڵەبجە کۆلێژی زانستەمرۆڤایەتیەکان
بەشی جوگرافیا قۆناغی دووەم

ئاستی دەنگسازی ئاستی وشەسازی

ئامادەکردنی : شاگوڵ خلیل

بە سەرپەرشتی : م . یاسین عزیز

ئاستی دەنگ سازی

چەمک و پێناسەی دەنگ (فۆنەتیک):

فۆنەتیک لەووشەی (phonetikes) ی یۆنانی ووەرگیراوە کەئەم ووشەیەش لە (phone) ەوە هاتووە کەوەتای زانستی دەنگ دەگەیەنێت فۆنەتیک ئەوبەشە گرنگەی زمان سازیە کەلەدەنگ دەکۆڵێتەوە ، بەجۆرێک لە درووستکردن و گواستنەوە و ووەرگرتنی دەنگەکانی زمان دەکۆڵێتەوە .

کەواتە فۆنەتیک لقێکە لەزانستی دەنگ کەلەپەیدا بوونی دەنگ و ژمارەی دەنگەکان لەهەر زمانکێدا دەکۆڵێتەوە . هەروەها ئاماژە بەئەندامەکانی ئاخاوتن دەکات کەبەژداری لەدروست کردنی دەنگدا دەکەن وەک (دەم ،لووت،ددان ،لێوو،هتد....)

لقەکانی فۆنەتیك ﴿دەنگ﴾

١.فۆنەتێکی فیزیکی : فۆنەتیکی فیزیکی ڕواڵەت و ناوەڕۆک و چۆنیەتی درووست بوونی شەپۆلی دەنگ و چۆنیەتی ڕۆیشتنی ئەوە شەپۆلانە دەگرێتەوە دەنگ لەشێوەی شەپۆلدایە بەهۆی جوڵانەوەی هەواوە درووست دەبێت .

دەنگ کۆمەڵە شەپۆلێکە کەبەهەوادا دەڕوات خێرای ئەو کۆمەڵە شەپۆلانەی دەنگ پێک دێنن دەگاتە 1100پێ لەیەک چرکەدا . لەرینەوەی دەنگ بەهۆی تەنێکەوە یان بەشێوەیەکی ڕێک دەبێت وەک درووست بوونی هەر دەنگێکی زمان یان بەشێوەیەکی ناڕێک وەک (هەرا و گڤە گڤ).

شەپۆلەکانی دەنگ ساکار بن یان ئاڵۆز بەخول دەڕۆن ، ڕۆیشتنی یەکەم کۆمەڵە گەردیلەی هەوا و گەڕانەوەی بۆ شووێنی خۆی پێی دەووترێ خوول .

٢.**فۆنەتیکی درکاندن :**فۆنەتیکی درکاندن چۆنیەتی کارکردن و جوڵانەوەی ئەندامەکانی ئاخاوتن دەگرێتەوە ئەو ئەندامانە هەر یەکە لە درووست کردنی هەر دەنگێکدا بەشێوەیەکی جیاواز دەجوولێتەوە فۆنەتیکی درکاندن باسی جوڵانەوەی هەر ئەندامێک دەکات و بە پێی ئەوجوڵانەوەیە دەستنیشانی سنووری هەر دەنگێک دەکرێت .

3.فۆنەتیکی بیستن : ئەرکی گوێ و گەیاندنی ئەو دەنگانەی کەهەڵگری زانیارین بەمێشک دەگەیەنن . بەشێوەیەکی گشتی فۆنەتیکی بیستن لەچۆنیەتی کارکردنی گوێ و ئەندامەکانی گوێ دەکۆڵێتەوە .

گوێی ئادەمیزادیش لە بیستندا سێ ئەرکی هەیە :-

أ .کۆکردنەوەی دەنگ کەهەڵگری زانیاریە
ب .گواستنەوەی دەنگ یان گەیاندنی ئەو زانیاریانەیە
ج .شیکردنەوەی زانیاریەکان

4.**فۆنەتیکی تاقیکردنەوە :** بەشکی گرنگی زانستی دەنگە چونکە بەکارهێنانی ئامێر دەگرێتەوە بۆ گەیشتن بە ڕاستی دەنگ لەڕووی فیزیکی و جوڵانەوەی ماسوولەکانی ئەندامەکانی ئاخاوتنەوە لەکاتی درووست بوونی دەنگدا .

پەیوەندی نیوان دەنگ و پیتی و فۆنیم:

دەنگ :لەڕێگەی ئەندامەکانی ئاخاوتنەوە دەردەبڕێت و بەهۆی بیستنەوە هەستی پێ دەکرێت .

پیت : وێنەی دەنگە بەنیشانە لەنووسیندا دیاری کراوە بەهۆی بینینەوە وەردەگیری .

فۆنیم : بەو دەنگانە دەووترێ کەلەزماندا وشە پێکدێنن بەگۆڕان و لابردنیان واتا دەگۆڕێ .

جیاکردنەوەی پیتەکانی زمانی کوردی :

دەتوانرێ بەئاسانترین شێواز   پیتەکانی زمانی کوردی لەیەک جیابکرێنەوە بەم شێوەیە :

١.پیتی (ب، ت، پ،) بەخاڵ لەیەکتر جیادەکرێنەوە
٢. پیتی (ج،چ،خ،ح)بەخاڵ لەیەکتر جیادەکرێنەوە
٣. پیتی (ڕ ، ر) بە دانانی نیشانەی حەوت جیادەکرێتەوە
٤. پیتی (ک،گ)بەدانانی هێڵێکی ڕاست پیتی (گ)لە (ک)جیادەکرێنەوە
٥. پیتی (ا ،ە ،ی،ئ،م،هـ،د،)ئەمانە سەربەخۆن

ڕێژەی بەهێزی دەنگە بزووێنەکان جیاوازە و بەپێی ڕێژەی کرانەوەی دەم دەگۆڕێت ڕێژەی کرانەوەی دەمیش لەدەنگێک بۆ دەنگێکی تردەگۆڕێت ئەمەش وای کردووە کە دەنگەکان دابەش دەبن بۆ بزووێن و نەبزووێن دەتوانرێ بەم شێوەیە دابەش بکرێت

1. ئەگەر ڕێژەی کرانەوەی دەم زۆر بێت ئەوا جۆری دەنگەکان بزووێنە وەک (ا)
2. ئەگەر ڕێژەی کرانەوەی دەم ناوەندی بوو ئاوا جۆری دەنگەکەی بزووینە وەک (ۆ ، ێ)
3. ئەگەڕ ڕێژەی کرانەوەی دەم ئاسایی بوو جری دەنگ بزوونە وەک (ە)
4. ئەگەر ڕێژەی کرانەوەی دەم نیمچە کراوەبوو ئاوا جۆری دەنگ بزووینە وەک (ی ، و)
5. ئەگەر ڕێژەی کرانەوەی دەم نیمچە داخراو بوو جۆری دەنگ نەبزوونە وەک (س، ش،ف،ڤ،م،)
6. ئەگەر ڕێژەی کرانەوەی دەم داخراوو بوو جۆری دەنگ نەبزووێنە وەک (ب، پ،د،ک،گ،)

ئاستی وشەسازی

وشەسازی(مۆرفۆلجی)چییە؟

وشەسازی لە چەند ڕوویەکەوە پێناسەکەی ڕوندەکەینەوە.بەم شێوەیە:-

وشەسازی لەڕوی واتای زمانەوە:- بەواتای وشە سازکردن واتە پێکهاتنی وشەدێت وشەکە لە ٣بەش پیکهاتووە .وەك .

وشە+ساز(ڕەگی سازان)+پاشگری (ی)بۆتە زاراوەیەکی زمانەوانی کە باسی وشەو مۆرفیمەکانی زمان دەکات.

پیناسەی وشەسازی وەك و زاراوەیەکی زمانی/زمانەوانی :-

وشەسازی : زانستێکە لە وشەومۆرفیمیەکانی زمان دەکۆڵێتەوە پیناسەی جیاجیای لەسەرچاوە زمانەوانیەکاندابۆکراوە لەوانە.

وشەسازی: لقیکە لە زانستی ڕیزمان لە پێکهاتنی وشەیە پێشگروپاشگر و ناوگرو ڕەنگ دەکۆڵێتەوە ڵقەکانی تری ڕیزمان ڕستەسازییە.

وشەسازی: لێکۆڵینەوەی پێکهاتەی وشەیە: یەکێکە لە هەردوبەشی ڕێزمان بایەخ بە لێکۆڵینەوەی پێکهاتەی وشە دەدات بە تایبەتی لە رووی پێکهاتەی مۆرفیمیە کانیەوە.

ئەرکی وشەسازی :

ئەرکەکانی وشە سازی ئەمانەن :

١. دەست نیشانکردنی کەرەستە خاوەکان واتە پێکهاتەکانی وشو سازی

٢. چۆنیەتی ریزبوونی مۆرفۆمەکان و لە سنوری رستەو گرێ.

٣. دەست نیشانکردنی مۆرفۆمەکان واتە بەستنەوەی فنتۆلۆخی بە وشەسازی.

زمانی کوردی بەپێی مۆرفیم:

1. زمانە دابڕاوەکان
2. زمانە نوسەوەکان
3. زمانە تێک ڕژاوەکان
4. زمانە ئەرکییەکان
5. زمانە ناوگریەکان

سەرچاوەکان

کتێب : دەنگ سازی

نوسەر:د.نەریمان خۆشناو

کتێب:وشە سازی زمانی کوردی

نوسەر :پ.ی.د.ڕەفیق شوانی

https://zaniary.com/blog/602f97e178d5f/%D9%88%D8%B4%DB%95%D8%B3%D8%A7%D8%B2%DB%8C-%DA%86%DB%8C%DB%8C%DB%95-%D9%88-%D8%AA%D8%A7%DB%8C%D8%A8%DB%95%D8%AA%D9%85%DB%95%D9%86%D8%AF%DB%8C%DB%8C%DB%95%D9%83%D8%A7%D9%86%DB%8C-%DA%86%DB%8C%D9%86#h2